

TUVA TÜRKÇESİNDEKİ ÜNLÜ UZUNLUKLARINA DAİR

About Long Vowels in Tuvan

*Vildan KOÇOĞLU- GÜNDOĞDU**

ÖZET

Tuva Türkçesinde uzun ünlüler imlada iki ünlünün yanyana yazılmasıyla gösterilir. Tuvacada tartışmalı olan birkaç kelimenin dışında aslı uzunlukların normal ünlülere dönüştüğü, var olan uzunlukların ise büzülmeler (contraction) sonucu oluşan ikincil uzunluklar olduğu araştırmacılar tarafından yaygın olan görüştür. Burada Tuva Türkçesindeki ünlü uzunlukları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, uzun ünlü, ikincil uzunluklar.

ABSTRACT

The long vowels in Tuvan are shown in form of writing two vowels side by side. In Tuvan, apart from a few controversial words, original vocal lengths are transformed into normal vocals, otherwise lengths of vowels are secondary formed as a result of contractions. This opinion is widespread among researchers. This article will focus the long vowels in Tuvan.

Key Words: Tuvan Turkish, long vowel, secondary long vowels.

0. Giriş

Tuva Türkçesi, ünlü sistemi bakımından bir fonemin kısa, uzun ve gırtlaksı (faringal) şekillerini taşımasıyla farklılık taşır. Gırtlaksı ünlüler, Tuva edebî dilinde yazıda sadece dokuz kelimedede gösterilmektedir. Oysa, K.A. Biçeldey'in yapmış olduğu çalışma sonucu Tuvacada 19 bin gırtlaksı ünlü taşıyan söz tespit edilmiştir¹.

Kısa, uzun ve gırtlaksı ünlüler dışında A.A. Pal'mbah yarı uzun ünlülerden de bahseder. Bu ünlüler kısa ve uzun arasındadır ve vurgusuz olan hecelerde kısa ünlülere daha yakın telaffuz edilmektedir. Ayrıca Pal'mbah faringal ünlüleri de yarı uzun ünlüler olarak değerlendirmiştir (PAL'MBAH 1955, 175-181).

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri, İZMİR.

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. K.A. Biçeldey, Faringalizatsiya v Tuvinskom Yazıke (Tuvacada Faringalizasyon), Kızıl 1999.

1. Tuvacada Aslı Uzunluklar

Sistemli olarak Yakut, Türkmen ve Halaç lehçesinde korunan aslı uzun ünlülere diğer lehçe ve ağızlarında kısıtlı da olsa örneklerine rastlanmaktadır.² Tuvacada ise çok az sayıda aslı uzun ünlülerin korunduğu kelimelemlerin varlığı üzerinde araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır.

F.G.İşhakov ve A.A. Pal'mbah gramerlerinde **düün** “dün” kelimesinin aslı uzun ünlü taşıdığını belirtmişlerdir. K. A. Biçeldey, **kuura**-³ “kurumak”, **daadıla**- “tadını almak”, **eer**- “havlamak” gibi sözleri vermiştir. M.D. Dorju “*Bay-Tayginskiy govor v sisteme dialektov Tuvinskogo yazıka*” (Tuvacanın Bay-Tayga Ağzı) adlı çalışmasında bu ağızdaki uzunlukları birincil uzunluklar olarak değil, söylenişteki özellikler olarak değerlendirmiştir. Ancak İ.V. Kormuşın Tuvacanın Bay-Tayga ağzında birincil uzunlukların bulunduğunu söylemiş ve şu örnekleri vermiştir: (SAAYA 2005, 92)

a:k “ak, beyaz” (Tuva edebî dilinde ak /ak/)

e:r “erkek” (ep /er/)

dö:rt “dört” (дөрт /dört/)

ü:ř he:m “üç nehir” (үш хем /üş hem/)

çe:rge “yere, yerde”(чeрге /çerge/)

B.İ. Tataritsev'e göre de Tuvacadaki uzunluklar ikincil uzunluklardır.

2. Tuvacada İkincil Uzunluklar

Yukarıda bahsettiğimiz üzere yaygın olan görüş Tuvacadaki uzunlukların ikincil uzunluklar olduğudur. Bu uzunluklar en fazla, iki ünlü arasında kalan ünsüzlerin büzülmesiyle oluşmaktadır. Bunun dışında, vurgu (özellikle Rusça alıntı kelimelerde) ve bazı birleşmeler de ikincil uzunluklara neden olmaktadır. Aşağıda bunlar üzerinde durulacaktır.

2.1.Tuvaca Kelimelerde Büzülme (Contraction) Sonucu Oluşan Uzunluklar

VCV şeklindeki kelimelerde büzülme dolayısıyla ikincil uzunlukların oluşması durumu pek çok lehçede karşılaşılan durumdur. Ancak Tuvacada bu durumun daha yaygın olduğunu ve bu oluşum sürecinin hala günümüzde devam ettiğini görmekteyiz. Büzülme sonucu oluşan uzunlukları şu alt başlıklar altında görelim:

2.1.1.Kelime bünyesinde oluşan büzülmeler

VgV > VV	ağı > aa	aap /a:r/ (<ağır) “ağır” aac /a:s/ (<ağız) “ağız” baap /ba:r/ (<bağır) “bağır”
--------------------	--------------------	---

² Diğer lehçelerdeki uzunluklarla ilgili bilgi için bk. Gülsüm Killi, Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi C.1, S. 1, Kasım 2004, ss.42-54; Cıldız Alimova, Kırgız Türkçesinde Aslı Ünlü Uzunlukları, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Dergisi, V. 2, 2007; Ercan Alkaya, Sibiryaya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Dergisi, V. 3-4, 2008.

³ Saaya O. M. “K voprosu o naliçii pervičnih dolgix glasnih v Tuvinskom yazıke” (Tuvacada birincil uzun ünlülerin varlığı sorunu) adlı makalesinde bunları değerlendirmiş ve **düün** kelimesindeki uzunluğun birincil olmadığını ve bu kelimenin iki sözün birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir: **düün** <**düü xün** şeklinde geliştiğini söyler. kuura- fiilindeki uzunluğu ise kabul etmekle birlikte fiilin kökünün kuu “boz” şeklinde düşünür ve kuura- “güneşte renginin solması” anlamının bu kökle ilgili olduğunu belirtir.

	egi > ee	чеерби /çe:rbi/ (<yegirmi) “yirmi” дээрбе /de:erbe/ (< tegirmen) “değirmen”
	aġu > aa	бызаа /bıza:/ (< buzaġu) “buzaġı” хаарар /ха:rar/ (< kaġur-) “kavurmak”
	aġu > oo	oo /o:/ (< aġu) “zehir”
	oġu > oo	боос /bo:s/ (< boġuz) “gebe; embriyo” соок /so:k/ (< soġuk) “soġuk” оорга /o:orga/ (< oġurġa) “sırt” оол /o:l/ (< oġul) “erkek evlat” чоон /ço:n/ (< yoġun) “yoġun; kalın”
	egü > ee	бирээ /bire:/ (< biregü) “bir; bir sefer” күдээ /küde:/ (< küdegü) “damat”
	Diğer Şekiller	ээги /e:gi/ (< eyegü) “kaburga kemiġi” биеэ /biye:/ (< bayakı) “önce, eski zaman” хаан /ха:n/ (< kaġan) “hakan, kaġan” куу /ku:/ (< kuġu) “kuġu kuşu” чеен /çe:n/ (< yegen) “yeġen” чаьс /ça’s/ (< yaġış) “yaġmur” чаан /ça:n/ (< yaġan, yañan → Mo. cagan /za:n/) (ÖLMEZ 2007, 104) “fil” диинц /di:ŋ/ (< teyiñ) “sincap” өөр /ö:r/ (< öġür) “arkadaşlar, bir arada bulunanlar” (ESTY IV, 399) чыыра /çı:ra/ (< yagu-r-a) (ÖLMEZ 2007, 118) “yanında, yanbaşında” сөөл /sö:l/ (< sigil/söġöl) (ED 820) “siġil”
VvV > VV		хуурак /xu:rak/ (Uyg. kuvra-ġ) Mo. kuarag “dini topluluk”) (ÖLMEZ 2007, 175) “dini bilgiler edinen öġrenci” дааш /da:ş/ (<ET taviş) “ses, gürültü”

- **VŋV > VV**

Tuva Türkçesinde iki vokal arasında kalan **ŋ** sesinin büzülmesiyle de uzun ünlülerin oluğu bilinmektedir. Araştırmacılara göre m, n, g ve –ŋ- sesinin büzülmesiyle oluşan bu nazal uzun ünlülerin fonem değerinin olup olmaması tartışmalıdır. Pal'mbah bu ünlülerin bir fonem değeri taşımadığını ileri sürer.⁴

VŋV > VV şeklinden gelişen uzun ünlüler için şu örnekleri verebiliriz:

дээр /de:r/ (<teŋir) “gökyüzü; Tanrı” (ESTY II, 330)

чаа /ça:/ (<yaŋı) “yeni”

чаак /ça:k/ (<yaŋak) “yanak”

сеек /se:k/ (<siŋek) “sinek”

сөөк /sö:k/ (<süŋük) “kemik”

чааскаан /ça:ska:n/⁵ (<yalaŋuz) (ÖLMEZ 2007, 105) “yalnız, tek”

сиир /si:r/ (<siŋir) “sinir” (ED. 841)

мээс /me:s/ (<beŋiz) (ED 352) “güneş gören taraf”

▪ **VŋV > VV**

мээ /me:/ (<beŋi) (ED 348); (Tof., Krg., Alt. mee, Esk. Uyg. meŋi) (ESTY IV, 223); Hak. mi: (KİLLİ 2004, 46) “beyin”

2.1.2. Ekleşme durumunda oluşan büzülmeler

Tuva Türkçesindeki uzunluklar sadece kelime köklerinde meydana gelmez. Ekleşme sırasında da yine iki ünlü arasında kalan ünsüzlerin büzülmesi sonucu ikincil uzunluklar oluşur.

2.1.2.1. –g/-k ile biten kelime + V ile başlayan ek

Son sesi –g, -k, olan kelimedede, ünlü ile başlayan ek aldığında büzülmeye dayalı ikincil uzunluklar oluşur.

демдээ <demdek+i (демдек “işaret, belirti”)

чайлаанда

көөрге <kör-ürge (kör- “bakmak”)

хөөп <höm-üp (xöm- “gömmek”) (SAAYA 2004, 332)

Ayrıca **VpV>VbV>VvV>VV** şekliyle de düzenli olmamakla birlikte karşılaşılmaktadır:

шаар < şavıp < şabıp < şarıп (şap- “vurmak, saldırmak”)

Son sesi **-r** ile biten tespit ettiğimiz şu fiillerde ünlü ile başlayan bir ekin gelmesi durumunda değil, **-Vr** geniş zaman eki ve bu ekle oluşan diğer birleşik eklerin gelmesi durumunda ikincil uzunluğun oluştuğunu görmekteyiz. Örneğin **бар-** (bar- “gitmek”) fiili geniş zaman eki aldığıında **барып** yanında **баар** (<**bar-ır**) şeklinde de olabilirken **-Ip** zarf-fiil eki aldığıında **баап** (baap) şeklinde kullanılmamakta hem imlada hem de telaffuzda **барып** olarak kullanılmaktadır. Aşağıda bu durumu örnekleyen birkaç şekil verelim:

чеде **бээрге <çet-e ber-irge** (çede ber- “ulaşmak, gitmek; gelmek”)

бижий **берип <biyi-y ber-ip**

2.2. Alıntı kelimelerde oluşan uzunluklar

2.2.1. Moğolca alıntılarda

Tuvalar, en başta coğrafi yakınlık ve tarihi olayların etkisiyle diyebileceğimiz nedenlerle Moğolcadan pek kelime almıştır.

Tuva Türkçesindeki Moğolca alıntılara ilk dikkati çeken N.F. Katanov⁶ olmuştur. Sonra bu konu daha detaylı olarak B.İ. Tatarintsev⁷ tarafından 1976'da ele alınmış, 1980'de ise Rassadin'in⁸ çalışmasında yerini bulmuştur (KHABTAGAEVA 2004, 191). Yakın zamanda Bayarma Khabtagaeva⁹ tarafından yapılan çalışmada ise Tuvacadaki 1500 Moğolca alıntı kelime fonetik, morfolojik, etimolojik açılardan incelenmiştir.

Moğolcadaki uzun ünlülerin de Tuvacadaki gibi VCV > VV şeknde ikasındaki ünsüzün büzülmesi sonucu oluştuğu bilinmekolayısıyla Tuvacada bulunan Moğolca alıntı kelimelerdeki uzunlukları değerlendirirken bu uzunluğun ne zaman gerçekteştiği de dikkat edilmesi gereken husustur. Yani uzun ünlülü alıntılarda durum şöyle olabilir:

- a. Moğ. VCV > VV → Tuv. VV
- b. Moğ. VCV → Tuv. VV
- c. Moğ. VCV → Tuv. VCV

Tuv. **kejee** ← LM keçegü, Khalha xecüü, Buryat xesüü, Oirat ketsüü (KHABTAGAEVA 2004, 193) "gayret çalı şkan".

Tuv. **ayul** ← LM. ayığul, Khalkha, Buryat, Oirat ayuul (KHABTAGAEVA 2004, 193) "tehlike".

Tuv. **şuut** ← Kl. Mo. şığud Mo. şuud (LESSİNG 2003, 1085) "tamamiyle".

Tuv. **yadı** ←

Yukarıdaki durumun tersine Moğolcada uzun ünlüye dönüşen yapının Tuvacada korunduğu şekillerle de karşılaşılabılır. Tatarintsev'e göre eski Moğol yazı dilinde bulunan ve VgV yapısının Tuvaca söz varlığında az da olsa korunmasının nedeni, eski Moğol yazısını okuyabilenlerin kelimeyi yazıldığı şekilde okuyup dilde bu şekilde kalmasını sağlamalarıdır.

Tuv. **kejigün** “üye” ← P.-Mong. gešigün, Mong. gešüün~gišüün, Bur. gešüün, Kalm. gešün (ESTY III, 134).

2.2.2.Rusça alıntılarda

Tuva Türkçesindeki Rusça alıntılar Moğolcadan sonra dikkate değer niceliktedir. Tatarintsev, Tuvacaya 3 bini aşkın Rusça kelimenin geçtiğini söyler (TÇK, 72). Günümüz Tuva Türkçesi konuşan halk her ne kadar arı Tuvaca konuşmaya çalışsalar da iki dillilik özellikle şehir merkezinde daha çok hissedildiğinden şehirlerdeki nüfus konuşmalarında Rusça kelimeleri daha sık kullanmaktadırlar. Bu da Rusça kelimelerin Tuvacaya girmesini hızlandıran bir etken olarak kabul edilebilir.

Rusça alıntılarının bazıları imlada bazıları ise telaffuzda Tuvacanın ses yapısına uydurulmaktadır. Örneğin Tuvacada iki veya daha fazla ünsüz yanyana bulunmadığından mutlaka bir ünlü eklenir.

škola /ıško:la/ (telaffuzda)

student+ler /studenti+ler/ (imla ve talaffuzda)

Rusça kelimelerde vurgunun bulunduğu ünlü ise Tuvacada uzun telaffuz edilir.

Tuv. **añmaar** ← Ru. ambár (imla ve telaffuzda) (TRS 1968, 63)

Tuv. **xöpeen** ← Ru. kopná (imla ve telaffuzda) (SAYAA 2004, 334) (TRS, 492)

Tuv. **park** /pa:rik/ ← Ru. park (telaffuzda) (TATARİNTSEV 1974, 91)

Sonuç

Araştırmacıların pek çoğunun ortak görüşü, Tuvacada aslı uzunluğun bulunmadığı yönündedir. Ancak bu Tuvacanın ağızlarında da bunların korunmadığı anlamına gelmez. Bunun dışında genel olarak Tuva Türkçesindeki iki ünlü arasındaki ünsüzün büzülmesi, erimesi sonucu oluşan ikincil uzunlukların oldukça yaygın olduğu ve alıntı kelimeleri de Tuvacanın kendi ses yapısına göre algılayıp kullandığı ortadadır. Yukarıda ikincil uzunlukların oluşum koşullarını incelerken tespit ettiğimiz bazı istisnaların sebebini henüz açıklayamadık. Örneğin, *hüürek* “kürek” (Yak. kurteh, Türk. körok, Kırg. kürök) kelimesindeki uzunluk, *çügürük* (Yak. süürük) kelimesinde –g- nin korunması, gibi durumların açıklanmaya ihtiyacı vardır.

Kaynaklar

- ARIKOĞLU Ekrem, **Örnekli Hakasça-Türkçe sözlük**, Ankara 2005
- BİÇELDEY K. A., “Nazalızovanniye glasniye sovremennogo Tuvinskogo yazıka”, **İssledovaniye zvukovih sistem sibirskih yazıkov**, Novosibirsk 1979, 29-34.
- DORJU M.D. **Bay-Tayginskiy govor v sisteme dialektov Tuvinskogo yazıka**, Kızıl 2002.
- İSHAKOV F. G. “Dolgie glasnie v Tyurkskih yazıkah”, **İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike Tyurkskix yazıkov-fonetika**, Moskva 1955, 160-174.

- 📖 KHABTAGAEVA B. “Long vowels in Mongolic loanwords in Tuvan”, **Turkic Languages** **8**, 2004, 191-197.
- 📖 KHABTAGAEVA B. “The intensity of Mongolian influence in the Tuvan language”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** Volume 59 (1), 2006, 85-94.
- 📖 KİLLİ G. “Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine”, **Modern Türklük Araş**